

Methods and Examples of Hamzehnameh's Modeling after Shahnameh

Fatemeh Sadeghi Naghdali
Olya*

Corresponding Author, Department of
Persian Language and Literature, Payame
Noor University, Tehran, Iran;
sadeghifatemeh@pnu.ac.ir

Ali Asghar Bashiri

Department of Persian Language and
Literature, Ahlul bayt International
University, Tehran, Iran; a.bashiri@abu.ac.ir

Abstract

Hamzehnameh is one of the most famous folk tales widely known among the people. This story revolves around Hamzeh, the Prophet Muhammad's uncle, interwoven with numerous legends. Hamzehnameh bears traces of Iranian, Indian, and other regional narratives. Among these, it has been most profoundly influenced by the stories of Ferdowsi's *Shahnameh* (Book of Kings). There are various narratives of Hamzehnameh, each emphasizing different aspects of Hamzeh's adventures, whether focusing on chivalric or heroic themes. One such narrative, which highlights the heroic dimension, is *Hamzehnameh (The Tale of Amir al-Mu'menin and Hamza)*, edited by Ja'far Sho'ar. This article scrutinizes the stories of Hamzehnameh through the view of its modeling after *Shahnameh*, including the incorporation of *Shahnameh* verses, parallels in character behaviors, and similarities in narrative plots. The study concludes that in this narrative of Hamzehnameh, the stories of *Shahnameh* served as the primary template for the author, who sought to create parodies of many *Shahnameh* narratives within Hamzehnameh. These parodies aim to elevate the character of Hamzeh and his companions, often exaggerating his triumphs to assert his superiority over the heroes of *Shahnameh*. The author's goal is to prove Hamzeh's dominance over Shahnameh's champions by giving precedence to his victories.

Keywords: Hamzehnameh, Shahnameh, Rostam, Kavus, Anushirvan, Bozorgmehr.

*Corresponding Author: sadeghifatemeh@pnu.ac.ir

How to Cite: xxxxxxxx

Introduction

The Hamzeh-nameh is one of the most famous colloquial and heroic stories that has been remarkably popular in different eras. Its narratives have been reflected in fields such as traditional storytelling and the visual arts. This work has combined the story of Hamzeh, the uncle of the Prophet Mohammad (peace be upon him), with a wide range of fictions, epic stories, and elements derived from Iranian, Indian, and other cultures. There are different opinions about the origins of the main character of the story. Safa has originally identified the character of the Hamzeh-nameh as Hamzeh Ibn Abdollah Khareji, known as Hamzeh Azarak. He has believed that his heroic stories have been combined with the story of Hamzeh, the uncle of the Prophet Mohammad (peace be upon him); however, new research has not completely validated this point of view due to the time, location, and narrative differences, and he has also introduced him as the main character of the story.

The Hamzeh-nameh holds not only folklore and Islamic elements but also embraces clear bonds with the epic heritage of Iran. The fact that the story begins with Anoushiravan and Bozorgmehr, the occurrence of several Iranian and Shahnameh figures, the use of verses in the meter, and the resemblance of numerous stories to narratives found in the Shahnameh all support the likelihood that the Hamzeh-nameh served as a key model for the creators of the Hamzeh-nameh. Consequently, the present study practices an intertextual approach to scrutinize the nature of this effect.

Review of Literature

Several studies and research have been carried out about the bond between the Hamzeh-nameh and the Shahnameh. Among the most noteworthy of these is the article "Hamzeh versus Rostam: A Comparison of Hamzeh-nameh and Shahnameh" (Yamamoto, 2023), which analyzes the similarities and differences between Hamzeh and Rostam. Moreover, the study "An Examination into the Effect of Two Versions of Hamzeh-nameh on Heroic Epic Texts" (Otuni & Otuni, 2025) discovers features of the relationship between the Hamzeh-nameh, the Shahnameh, and other heroic texts. Other studies have examined the inspiration of the stories of Bahram Chubineh, the Sirat Antara, the Eskandar-nameh, and other epic and folk works on the Hamzeh-nameh. Some researchers have also observed Hamzeh as an Arab counterpart to Rostam (Khoddami Afshari et al., 2019) or have emphasized

similarities between the two—such as Hamzeh's endurance upon the death of his son. Nonetheless, previous research has primarily focused on a single character, a specific story, or the general influence of epic texts on the Hamzeh-nameh. The current study differs in that it thoroughly traces the influence of the Shahnameh on the Hamzeh-nameh by inspecting a variety of names, verses, characters, and plots.

Methodology

This research has been done based on an analytical–descriptive method with an intertextual approach. Among the various studies on the stories of Hamzeh, the Hamzeh-nameh, or the story of Amiralmomenin Hamzeh, edited by Jafar Shoar and published in 1983, has been regarded as the main text of this research because it indicates more clearly the instances of modeling from the Shahnameh compared to other narrations. The text of the Hamzeh-nameh has been examined, and its similarities with the Shahnameh have been mulled over in three main fields, including names and characters of the Shahnameh, verses and poetic elements, and similar stories and plots. In the analysis of the stories, the extent of the similarity of narrative elements, characters, situations, and the structure of events with the narrations of the Shahnameh has been contemplated.

Findings

The findings of this research indicate that the modeling of the Hamzeh-nameh on the Shahnameh has been done on several levels. The first level includes the names and characters of the Shahnameh. The names shared by both the Shahnameh and the Hamzeh-nameh are Anoushiravan, Bozorgmehr, Ghobad, Bizhan, Tous, Jamshid, Siavash, Fariborz, Gharoun, Kiou, Lohrasp, and Houman. Some of these names have been used only to name the characters. However, in some cases, characters with similar names in the Hamzeh-nameh have the same characteristics as those in the Shahnameh. Rostam Piltan, the son of Hamzeh, is a prominent example whose name, heroic position, and life events remind the reader of the character of Rostam in the Shahnameh. "The white demon" in the Hamzeh-nameh emerges with the same name and features as the one in the Shahnameh. Nevertheless, he is finally killed by Hamzeh, which reveals the superiority of Hamzeh over Rostam. The presence of two Simorghs, Zoroaster, Rostam Dastan, Sam, Garshasb, and other characters and names of ancient Iran strengthens this bond.

The second level concerns the application of names, attributes, and Iranian epic tools. Interpretations such as "guard against demon," "Jahangir," and "the generation of Kian," as well as elements and objects such as the flag of Kavian, Sam's mace, Garshasb's shield, Persepolis, and the dragon configuration sign, all strengthen the Shahnameh environment of the story.

The third level includes the verses in the Motaqāreb meter in the Hamzeh-nameh. There are fifty-three verses in different parts, found on page seventy-nine. Among them, there are nineteen verses in the Motaqāreb meter, composed mostly by Ferdowsi or attributed to him, repeated on page twenty-nine. The frequency of these verses and their dispersion throughout the whole text demonstrates the profound consideration of the creators of the Hamzeh-nameh for heroic poetry, specifically the Shahnameh.

The most significant part of this modeling is the similarity of the stories of the Hamzeh-nameh to those of the Shahnameh. In the story of Anoushiravan and Bozorgmehr, Bozorgmehr interprets the dream of Ghobad and is finally blinded by the decree of Anoushiravan, which resembles the narration of the Shahnameh. Among the kings of the Shahnameh, the Hamzeh-nameh has mostly modeled itself after the position of Kavous. The stories of Soudabeh and Kavous and Soudabeh and Siavash recreate the narrations of Hamzeh's relations with the women and girls. Furthermore, the enslavement of Kavous in Hamavaran looks like that of Hamzeh and his companions in Egypt. In some cases, the freedom of Anoushiravan reminds one of how Kavous begs to get free from Rostam.

The most significant narrative model is the story of Rostam and Sohrab. In some cases, Hamzeh fights with his own children and precedents without knowing one another. In contrast to the story of Rostam and Sohrab, these battles mainly end up with recognition and the bond between father and son. The repetition of this model in the story of Omar Ibn Hamzeh, Rostam Piltan, and other children and precedents of Hamzeh shows that the battle between son and father has been changed into a repetitive modeling in the Hamzeh-nameh. Even in the text, other characters are expected to have such battles.

Another part of the modeling is concerned with the Haft Khan (known as the most difficult obstacles) of Rostam and Esfandiyar. From a narrative-structural point of view, Hamzeh is confronted with dens, wells, and seas, just like the heroes of the Shahnameh passing through the Khans. The story of Hamzeh in

the nest of the Simorgh almost directly recalls the story of Zal in the nest of the Simorgh. Moreover, the conversation between Hamzeh and Arenish, occurring amid the mountain and the sea, resembles the story of Rostam and the Demon Akwan. In addition, the Hamzeh-nameh shares several similarities with the stories of Bizhan and Manizheh, the invulnerability to fire, the invulnerability of Esfandiyar, Rostam and Esfandiyar, the journeys of Rostam, Homa and her child, and bringing Homa from Alborz. Some of these elements might have traces in folklore literature and heroic stories. Hence, any similarity cannot be considered the absolute reason for modeling. However, the multiplicity, variety, and high frequency of these similarities, together with the presence of names and verses from the Shahnameh, provide a set of validating evidence indicating that the creators of the Hamzeh-nameh directly engaged with the Shahnameh.

Conclusion

Analyzing the evidence indicates that the Shahnameh has been one of the main models for the creators of the Hamzeh-nameh. This receptivity can be clearly discerned on three main levels, including the verses in the Motaqāreb meter, the names and characters of the Shahnameh, and similar stories and plots. In many instances, the Hamzeh-nameh recreates the stories of the Shahnameh in a parodic manner; that is, Hamzeh is confronted with similar situations. However, it ends up with the superiority of Hamzeh over the heroes of the Shahnameh. Therefore, the main aim is not to imitate the stories of the Shahnameh, but rather to renovate its heroic prototype in the form of the character of Hamzeh. This stands against the glorification of Hamzeh and his companions.

In this process, the Iranian heroic elements are combined with Islamic insights and folklore narration. The humiliation of one of the Iranian characters and groups is counted as a part of this process, standing against the glorification of Hamzeh and his companions.

Nevertheless, some of the similarities between Hamzeh-nameh and Shahnameh are rooted in shared folk literature and heroic traditions. The overall evidence mainly the reappearance of specific narrative outlines, the presence of characters and names from the Shah-nameh, the use of verses attributed to

Ferdowsi, and the recreation of several well-known Shahnameh stories indicates that the Shah-nameh played an essential role in the creation and development of many stories within this version of the Hamzeh-nameh. From this viewpoint, the Hamzeh-nameh can be viewed as a distinguished instance of the recreation and satirizing of the Shah-nameh inheritance within a popular epic-religious narrative—a narrative that employs the heroic prototypes of the Shah-nameh and, by overstressing Hamzeh's capabilities, uses them to assert the superiority of the new hero.

In Press

شیوه‌ها و مصادیق الگوپذیری حمزه‌نامه از شاهنامه

فاطمه صادقی

نقدعلی علیا*

نویسنده مسئول؛ گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران؛

sadeghifatemeh@pnu.ac.ir

استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه بین‌المللی اهل بیت (ع)، تهران، ایران.

a.bashiri@abu.ac.ir

علی اصغر بشیری

چکیده

حمزه‌نامه، از داستان‌های عامیانه‌ای است که در بین مردم شهرت بسیاری داشته است. این داستان دربارهٔ حمزه عموی پیامبر است که با افسانه‌های بسیاری آمیخته شده است. در حمزه‌نامه از داستان‌های ایرانی و هندی و دیگر سرزمین‌ها در آن نشانه‌هایی وجود دارد. در این بین، بیشترین تأثیر را از داستان‌های ایرانی و به‌خصوص از داستان‌های شاهنامه پذیرفته است. از حمزه‌نامه تحریرهای مختلفی در دست است که هر کدام وجهی از داستان‌های حمزه از دید عیاری و یا پهلوانی در کانون توجه قرار گرفته است. یکی از این تحریرها که وجه پهلوانی آن بیشتر مدنظر است، حمزه‌نامه (قصهٔ امیرالمؤمنین حمزه) که به تصحیح شادروان جعفر شعار منتشر شده است. در این مقاله، داستان‌های حمزه‌نامه از دید شیوه‌های الگوپذیری آن از شاهنامه فردوسی، بررسی شده است. این شیوه‌های الگوپذیری حمزه‌نامه از شاهنامه شامل ابیات شاهنامه‌ای، اسامی شاهنامه‌ای، کردارهای شخصیت‌های حمزه‌نامه با شاهنامه و داستان‌های مشابه با شاهنامه بررسی شده‌اند. در پایان نیز این نتیجه حاصل شده که در این تحریر از حمزه‌نامه، داستان‌های شاهنامه الگوی اصلی نویسندهٔ حمزه‌نامه بوده و نویسنده سعی کرده برای بسیاری از داستان‌های شاهنامه در حمزه‌نامه نقیضه‌ای بسازد. این نقیضه‌سازی‌ها بیشتر برای برکشیدن شخصیت حمزه و یاران اوست و به همین دلیل نقیضهٔ بسیاری از داستان‌های شاهنامه با اغراق بسیار بیشتری برای حمزه اتفاق می‌افتد و هدف نویسنده نیز است که با نشان دادن پیروزی حمزه، برتری حمزه را بر قهرمانان شاهنامه اثبات کند.

کلیدواژه‌ها: حمزه‌نامه، شاهنامه، رستم، کاوس، انوشیروان، بزرگمهر.

۱- مقدمه

تحریرهای مختلفی از داستان‌های حمزه وجود دارد که هر کدام وجهی از شخصیت او را پررنگ کرده‌اند. در گذشته این اثر از شهرتی ویژه برخوردار بوده؛ چنان‌که دستورالفصحا در آداب حمزه‌خوانی به دستور اکبر تیموری نوشته شده است (ذکاوتی قره‌گوزلو، ۱۳۸۷: ۴۰۵). در پژوهشی گفته شده که حمزه‌نامه در حوزه نگارگری بر مکتب نگارگری گورکانیان در هند تأثیر بسیاری داشته (رک: ابوالحسنی - معصومی، ۱۳۹۹) و این اثر ۱۵ جلد بوده و ۱۴۰۰ نگاره داشته است (رهنمون و اسلامی، ۱۳۸۷: ۶۵-۷۶). صفا معتقد است که این داستان در اصل درباره حمزه بن عبدالله خارجی مشهور به حمزه آذرک است که در قرن دوم علیه دستگاه عباسیان و هارون الرشید شورش کرد. منطقه شورش او در نواحی سیستان و هندوستان بوده و بعدها مردم درباره پهلوانی‌های این حمزه داستان‌ها ساخته و با داستان‌های حمزه عموی پیامبر خلط شده است (صفا، ۱۳۴۷: ۱۴)؛ همین نظر را برخی از پژوهشگران دیگر نیز به نقل از ایشان تکرار کرده‌اند (قراگوزلو، ۱۳۸۶: ۴۰۵ و امیدسالار، ۱۳۹۸: ذیل حمزه‌نامه). این نظریه امروزه ارزش علمی خود را از دست داده است؛ چرا که محل وقوع داستان‌ها، جزئیات داستانی، زمان داستان و بسیاری از مسایل دیگر باعث شده که نظریه یکسان بودن حمزه آذرک و شخصیت اول داستان حمزه‌نامه اعتبار خود را از دست بدهد. داستان در اصل درباره حمزه عموی پیامبر است (خدای افشاری و همکاران، ۱۳۹۸: ۳۱).

در این مقاله بنا بر این است که وجوه شباهت‌های داستانی و الگوپذیری حمزه‌نامه، نسبت به شاهنامه بررسی شود. چیزی که در پژوهش‌های جدید از آن به بینامتنیت نیز یاد می‌شود. حمزه‌نامه داستانی است که به‌عنوان نقیضه شاهنامه نوشته شده و به همین دلیل مشابه بسیاری از داستان‌های مشهور شاهنامه، در حمزه‌نامه موجود است. در این بین با توجه به اینکه داستان از دوره انوشیروان و بزرگمهر آغاز می‌شود و با توجه به پیش‌بینی‌های بزرگمهر درباره حمزه و کردارهای او، داستان‌های حمزه پیوندی ویژه با دربار ساسانیان و شخصیت‌های ایرانی

دارد. در ادامه داستان، شخصیت‌هایی با نام ایرانی و داستان‌هایی با پیرنگ شاهنامه که در برخی موارد نیز پهلوه‌پهلوه شبیه به شاهنامه هستند، باعث شده که نویسندگان مقاله در پی اثبات این موضوع باشند که الگوی اصلی پردازندگان داستان در اصل، شاهنامه بوده است.

۲- پیشینه پژوهش

مهم‌ترین پژوهشی که در این زمینه انجام شده، مقاله «حمزه درمقابل رستم: مقایسه حمزه‌نامه با شاهنامه» از یاماماتو است (یاماماتو، ۱۴۰۳: ۶۰۶). تمرکز نویسنده در این مقاله بر این موضوع استوار است که شباهت‌های میان حمزه و رستم را بررسی کند و در مواردی نیز به بیان تفاوت‌های بین آنان می‌پردازد. در همین مقاله اشاره شده که ون رونکل و هانووی نیز مشابهت‌هایی میان رستم و حمزه یافته‌اند (همان: ۶۱۲ و ۶۱۳) و نویسنده مطالب آنان را نقد می‌کند. در این مقاله تأکید اصلی نویسنده بر یکسانی شخصیت رستم و حمزه است. مقاله «بررسی تأثیر دو تحریر حمزه‌نامه از متون حماسی پهلوانی» نیز به طور مفصل وجوه داستانی حمزه‌نامه را که از داستان‌های حماسی و طومارهای نقالی تأثیر پذیرفته بررسی کرده است. نویسندگان در بخش مهمی از این مقاله به ارتباط بخش‌هایی از حمزه‌نامه با منظومه‌های پهلوانی و شاهنامه نیز پرداخته‌اند (اتونی و اتونی، ۱۴۰۴: ۱-۲۴). تفاوت مهم مقاله حاضر با مقاله فوق در این است که در این مقاله تأکید بر تأثیرپذیری حمزه‌نامه از شاهنامه مطرح است.

در فصل چهارم کتاب *رهیافت‌های تاریخی و فرهنگی به حمزه‌نامه به موضوع ایران و انیران* پرداخته شده که به شاهنامه اشاره‌ای نشده است (محمدی، ۱۴۰۰: ۴۴-۱۱۰). قراگوزلو معتقد است سیره عنتره با داستان حمزه قابل مقایسه و همچنین «قصه پرداز رموز حمزه نظر به اسکندرنامه و شهرت اسکندر و عیارانش داشته و نه برعکس» (ذکاوتی قره‌گوزلو، ۱۳۸۷: ۴۰۵).

غوریانی و قائمی در مقاله «تحقیق درباره خاستگاه حماسه عامیانه حمزه نامه در تطبیق با داستان بهرام چوبینه» درباره تأثیرپذیری این اثر از داستان بهرام چوبین و گسته‌م در دوران ساسانیان از منظر تاریخی بحث می‌کنند (غوریانی و قائمی، ۱۳۹۸: ۱۶۰) و به دیگر شخصیت‌های شاهنامه اشاره‌ای ندارند.

در مقاله «بررسی تطبیقی حمزه نامه با حمزه البهلوان: منشا قصه، شخصیت اصلی، محتوا و گونه» نویسندگان معتقدند که حمزه‌العرب بدیل تازی رستم است و دلایلی بر این مورد اقامه کرده‌اند (خدامی افشاری و همکاران، ۱۳۹۸: ۳۹). چوهدری در بحث از تأثیرات شاهنامه در شبه‌قاره هند موضوع مهمی را گوشزد می‌کند: «یکی از عوامل تأثیر و نفوذ شاهنامه در زبان و ادبیات پنجابی، داستان صاحبقران امیر حمزه است. این داستان در قرن ۱۰ هجری نوشته شده است و در زمان اکبر شاه گورکانی، بسیار معروف شد» (چوهدری، ۱۳۶۹: ۴۲۳). وی در ادامه با تأکید بر شباهت حمزه‌نامه با شاهنامه می‌گوید: «کتاب داستان صاحبقران امیر حمزه که در پیروی از شاهنامه نوشته شده و همه شخصیت‌های شاهنامه در آن اسم برده شده‌اند، در ادبیات پنجابی تأثیر چشم‌گیری دارد» (همان: ۴۲۵). در مقاله «پدیدارشناسی قهرمان، در حمزه نامه» نیز به صبر پیشه کردن حمزه در کشته شدن فرزندش اشاره شده که شبیه صبر پیشه کردن رستم در کشته شدن فرزندش است (صیادنژاد و نمازی، ۱۴۰۱: ۱۰۰). در مقاله «شکل‌گیری چهره پهلوان در حماسه ملی» (ترابی، ۱۳۷۷: ۸-۱۹) و همچنین مقاله «ساختار رمانس‌های مثنوی فارسی» (الفت فصیح و همکاران، ۱۳۹۹: ۲۹-۵۳)، اگرچه بخش‌هایی از هر دو مقاله به حمزه‌نامه نیز اختصاص دارد؛ اما موضوع شباهت با شاهنامه در هیچ یک مطرح نیست.

۳. روش تحقیق و متن مورد ارجاع

از داستان‌های حمزه چندین تحریر مختلف در بازار کتاب منتشر شده است. داستان اصلی رموز حمزه است (محبوب، ۱۳۹۲: ۵۲۷) که در سه جلد مفصل بوده است. از این کتاب دو

تلخیص و بازنویسی منتشر شده است. یکی با عنوان *رموز حمزه و ماجراهای عمرو عیار* از علیرضا ذکاوتی قراگوزلو (رک: ذکاوتی قراگوزلو، ۱۳۹۲) و دیگری با عنوان *نگاهی به گذشته‌های دور (با رویدادهای شگفت اجتماعی، سیاسی، قومی و پهلوانی دلیران ایران زمین)* از کاظم کاظمینی که چندین صفحه نخست آن ارتباطی با متن اصلی ندارد و عنوان کتاب نیز دلالتی به متن کتاب ندارد؛ اما متن اصلی کتاب بازنویسی و تلخیص رموز حمزه است (رک: کاظمینی، ۱۳۸۶). کتاب مختصر دیگر، *قصه/امیر حمزه صاحبقران* است که ۲۲ داستان یا بخش دارد که هم خلاصه‌ای از داستان‌های حمزه است و هم زبانی قابل فهم برای عوام دارد. این اثر بارها از سوی ناشران مختلف به اشکال مختلف منتشر شده است (رک: *قصه/امیر حمزه صاحبقران*، ۱۳۹۴). متن مهم علمی و مشهور داستان‌های حمزه، *حمزه‌نامه* یا *قصه/امیرالمؤمنین حمزه* به تصحیح شادوران جعفر شعار است که نخست در دو جلد در سال ۱۳۴۷ در دانشگاه تهران و سپس در سال ۱۳۶۲ با بازخوانی و اصلاحاتی مجدد در نشر فرزانه روز منتشر شد (رک: *حمزه‌نامه*، ۱۳۶۲). پژوهش حاضر نیز بر همین اثر استوار است؛ چرا که تأثیرپذیری *شاهنامه* در این اثر نسبت به آثار دیگر هویداتر است. اگر قرار بود مثلاً کتاب *افسانه قهوه‌خانه* (رک: بازاری، ۱۴۰۱) که روایتی دیگر از *حمزه‌نامه* است، مبنای پژوهش قرار می‌گرفت، باید آثار ادب عامه و عیاری مثلاً *سمک عیار*، مبنای تأثیرپذیری قرار می‌گرفت.

۴. ارتباط داستان‌های اسلامی با اساطیر و تاریخ ایران باستان

بسیاری از داستان‌های اسلامی دیگر نیز از جهاتی با اساطیر و تاریخ ایران پیوند دارند. از مشهورترین این داستان‌های ابومسلم‌نامه است که مصحح اثر در مقدمه درباره آن به تفصیل درباره تأثیرپذیری ابومسلم‌نامه از داستان‌های ایرانی بحث کرده است (اسماعیلی، ۱۳۸۰: ۱۵۵). به عنوان نمونه‌هایی دیگر، در *بطل‌نامه* نیز نام برخی از شخصیت‌ها مانند تهمتن فرزند رستم و یا فریدون عجمی آمده که بطل در نبردهایی خیلی زود آنها را می‌کشد (ابومخنف،

۱۳۹۶: ۲۹۸ و ۳۵۵). در *خاوران‌نامه* نیز پیکره داستان‌ها شبیه *حمزه‌نامه* است و در آنجا نیز سرزمین‌های شگفت و شخصیت‌هایی با نام‌هایی چون جمشید و ... نشان از ارتباط با اساطیر ایرانی و یا تأثیر از آنان را دارند. در این اثر نیز بسیاری از شخصیت‌های با نام ایرانی شخصیت منفی داستان هستند (رک: ابن حسام خوسفی، ۱۳۸۲). در منظومه‌هایی حماسی دینی مانند *دلیل‌الجنان*، نشانه‌های داستان‌های ایرانی بسیار بیشتر است و این احتمال مطرح شده که برخی از داستان‌های ایرانی که در این منظومه بدان‌ها اشاره شده، آبخوره‌هایش امروزه از میان رفته است (صادقی نقدعلی علیا و بشیری، ۱۳۹۹: ۱۵۲-۱۷۲).

۵. وجوه تأثیرپذیری حمزه‌نامه از شاهنامه

نوع و وجوه تأثیرپذیری *حمزه‌نامه* از *شاهنامه*، در چند بخش تقسیم‌بندی می‌شود. نخست نام‌های *شاهنامه*‌ای و دیگر اشعار بحر متقارب و سپس داستان‌های مشابه *حمزه‌نامه* در *شاهنامه*.

۵-۱. نام‌های شاهنامه‌ای در حمزه‌نامه

یکی از مهم‌ترین بخش‌های بررسی الگوگیری داستان‌های *حمزه‌نامه* از *شاهنامه*، نام‌های به کاررفته در این اثر است که به نوعی با *شاهنامه* در ارتباط هستند. در تقسیم‌بندی این اسامی چند موضوع مختلف وجود دارد: نام‌های هم‌نام با اسامی *شاهنامه*، نام‌های در گذشتگان، صفت‌های مرتبط با *شاهنامه*.

۵-۱-۱. شخصیت‌هایی با کردارهای هم‌سان با شاهنامه

یکی از مصادیق نقیضه‌سازی در *حمزه‌نامه* در برابر *شاهنامه*، اسامی خاصی است که در *شاهنامه* وجود دارد و در این اثر هم تکرار شده و به عنوان نام شخصیت‌هایی برگزیده شده و کردارهایی گاه شبیه *شاهنامه* دارند. نام‌های مانند رستم پیلتن، فرزند حمزه: که نوع داستان‌ها و نبرد ناشناسانه با پدرش و ازدواجش و تأکیدی که در جای‌جای داستان به «رستم پیلتن»

می‌شود، خواننده را به این یقین می‌رساند که منظور از این شخصیت جای‌گزینی با رستم شاهنامه است (برای نمونه رک: حمزه‌نامه، ۱۳۶۲: ۴۸۵ و ۵۳۷).

دیو سپید نیز از دیگر شخصیت‌هایی است که علاوه بر اینکه هم‌نام دیو سپید شاهنامه است، کردارهای او نیز دیو سپید شاهنامه را در یاد می‌آورد؛ منتها به گونه‌ای که پهلوانی حمزه را چند برابر رستم نشان دهد (حمزه‌نامه، ۱۳۶۲: ۲۷۰). همچنین دیگر انواع دیوها (۲۴۹) و وجود دو سیمرغ با دو کردار مشابه در شاهنامه (۲۶۹ و ۲۷۷) نیز دقیقاً موجودات شاهنامه را در ذهن خواننده زنده می‌کند (رک: ادامه مقاله).

از شخصیت‌های مهم در حمزه‌نامه زردشت با چهره‌ای منفی است. این شخصیت همان زردشت پیامبر در شاهنامه و متون دیگر است. این شخصیت داماد گاولنگی است (حمزه‌نامه، ۱۳۶۲: ۵۲۳) و خانواده او نیز همچون زردشت جادو (همان: ۵۷۳)، باجنای زردشت (همان: ۵۴۵) و یا دختر و مادر زردهشت (همان: ۵۷۳) در داستان حضور دارند.

۲-۱-۵. شخصیت‌های هم‌نام

از اشاره به نام‌های پرتکرار داستانی در این بخش صرف نظر می‌شود؛ نام‌هایی مانند انوشیروان، بزرگمهر، گسته‌م، قباد و ... که در منابع تاریخی و شاهنامه‌ای آمده‌اند و در حمزه‌نامه نیز به کرات تکرار شده و در سیر داستان نقش اصلی نیز دارند. برخی از اسامی شاهنامه‌ای دیگر بدین قرارند: اردشیر که از نیاکان مهربانگار است (همان: ۲۶۳)؛ اولاد و مرزبان (۱۸۹)؛ بهرام (۴۵۵)؛ بهمن ارجاسب (۳۱۲)؛ بیژن، طوس (۲۵۲)؛ جمشید (۵۳۴)؛ زوین کاووس (۱۸۹)؛ سیاوش (۶۷)؛ فرهاد لندهور (۳۲۶)؛ فریبرز نیای زوین کاوس (۳۴۹) و زوین کاوس، بیژن کاوس، بچگان کاوس (۲۲۳). قارن پسر فریبرز (۳۸۲)؛ قارن دیوبند (۱۱۸)؛ قارن (۴۱۵)؛ قباد، گسته‌م، گرگین میلاد، دارا، (۱۲۳)؛ قباد، پسر حمزه که هم‌نام پدر

انوشیروان است (۳۱۱)؛ کیوس (۴۳۷)؛ (لهراسپ ۲۲۷)؛ هرمز خران بن گسته‌م و شکست او (۱۰۷)؛ همای (۹۰) و هومان و بهمن (۳۱۵).

۳-۱-۵. نام‌های درگذشتگان

دیگر نام‌هایی که پردازندگان داستان از شاهنامه گرفته‌اند و همان شخصیت شاهنامه هستند. در این بخش گاهی فقط اشاراتی به این اسامی در شاهنامه هست و گاهی از ابزارها و یا وسایلی نام می‌برد که در شاهنامه و یا متون حماسی پهلوانی مختص پهلوانان بوده‌اند که بیشتر رزم‌افزارهای خاص پهلوانان بوده‌اند (آیدنلو، ۱۳۸۶). برخی از این نام‌ها بدین قرارند: اردشیر بابکان (۲۶۷)؛ جاماسب (۵۵)؛ جمشید (۲۲۵)؛ رستم دستان (۷۱)؛ سام نریمان (۳۳۸)؛ سام (۲۲۰)؛ قباد (۱۹۴)؛ گرشاسب (۳۳۱)؛ مزدک (۵۱۳)؛ نعمان و منذر (۸۸).

در جاهایی دیگر در اشاره به رزم‌افزارها و یا وسایلی که متعلق به شخصیت‌های شاهنامه یا ایران باستان است و در حمزه‌نامه هنوز کاربرد دارند: نامه با زند و پازند (۹۹)؛ پلنگ بربیان (۱۲۲)؛ حمزه بر کرسی سام نریمان (۱۲۲)؛ سپر گرشاسب (۱۳۶)؛ درفش کاویان (۱۷۱) و (۳۵۶)؛ گرز سام (۲۲۰)؛ تخت جمشید (۲۲۵)؛ علم اژدها پیکر (۲۳۱). این علم را بزرگمهر برای حمزه ساخته است؛ سپر گرشاسب و گرز سام نریمان (۳۳۱)؛ بهمن بر کرسی سام نریمان (۳۳۸).

۴-۱-۵. صفات ویژه شاهنامه‌ای

برخی از صفات نیز در حمزه‌نامه، برگرفته از شاهنامه یا لاقل متون حماسی هستند. صفاتی مانند دیوبند برای قارن (۱۱۸ و ۲۰۷)؛ زرین کفش (۱۲۳)؛ نسل کیان: چون قباد فرزند حمزه نوه نوشیروان است، او را از تخم کیان می‌دانند و از جانب او احساس خطر می‌کنند (۳۱۲). جهانگیر (۲۵۶)؛ در بسیاری از جاها لقب حمزه جهانگیر است. علم اژدها پیکر نیز در سراسر متن بارها استفاده شده است (۲۳۱) که در شاهنامه مشخصه درفش رستم است. هفت برادران

مردافکن زابلی (۲۳۶). گویا زابل که محل دلاوران سیستان در شاهنامه است در ایجاد شخصیت هفت برادران بی تأثیر نبوده است. برخی از اسامی نیز برای تحقیر ایرانیان به کار می‌رود: بهرام دزد (۴۵۵). چنین اسامی در حمزه‌نامه کم نیست. اصولاً بخش زیادی از تحقیر ایرانیان در این داستان برای بزرگ‌داشت شخصیت حمزه و چهره دینی یاران حمزه به کار می‌رود.

۲-۵. اشعار بحر متقارب در حمزه‌نامه

از دیگر وجوه مهم توجه پردازندگان حمزه‌نامه به شاهنامه، ابیاتی است که در بحر متقارب در این داستان آمده که غالباً از شاهنامه است. در مجموع ۵۳ بیت در حمزه‌نامه آمده (و برخی از این ابیات بارها تکرار شده‌اند)، که در ۷۹ صفحه کتاب پراکنده شده‌اند. ۱۹ بیت در بحر متقارب و غالباً از فردوسی یا منسوب به فردوسی است که در ۲۹ صفحه از کتاب آمده است (حمزه‌نامه، ۱۳۶۲: ۵۱ و ۷۵ و ۸۵ و ۱۱۶ و ۱۲۱ و ۱۷۸ و ۱۷۱ و ۱۷۴ و ۱۷۹ و ۲۰۰ و ۲۳۳ و ۲۳۴ و ۲۳۸ و ۲۵۶ و ۲۶۱ و ۲۷۹ و ۳۲۶ و ۳۳۱ و ۳۸۱ و ۳۸۵ و ۴۳۴ و ۴۴۴ و ۴۶۹ و ۴۸۶ و ۴۹۵ و ۵۸۴ و ۵۶۸) (در صفحات ۸۵ و ۲۳۸ دو بار تکرار شده است). همین بسامد بالای اشعار نشان از توجه ویژه نویسنده حمزه‌نامه به اشعار حماسی در بحر متقارب به‌ویژه فردوسی دارد.

۳-۵. شباهت‌های داستان‌های حمزه‌نامه با شاهنامه

۱-۳-۵. بزرگمهر و انوشیروان در حمزه‌نامه و شاهنامه

در حمزه‌نامه، قباد خوابی می‌بیند و بزرگمهر آن را تعبیر می‌کند و بدین لحاظ نزد او مقامی والا می‌یابد (حمزه‌نامه، ۱۳۶۲: ۶۰). همین داستان با کمی تغییر در شاهنامه منسوب به انوشیروان نیز آمده است (فردوسی، ۱۳۸۶، ج ۷: ۱۶۷-۱۷۶). پایان کار بزرگمهر در حمزه‌نامه نیز تا حدودی در طرح کلی یادآورد پایان کار بزرگمهر در شاهنامه است. در حمزه‌نامه

بزرگمهر به دست انوشیروان کور می‌شود (حمزه‌نامه، ۱۳۶۲: ۵۲۲). در شاهنامه نیز همین اتفاق برای بزرگمهر می‌افتد؛ منتها به شکلی دیگر و آن اینکه انوشیروان او را در زندان افکند و او کور شد (فردوسی، ۱۳۸۶، ج ۷: ۳۸۱). مابقی داستان‌های بزرگمهر در حمزه‌نامه، در شاهنامه نیست و ساخته تخیل داستان‌گزاران حمزه‌نامه است.

۲-۳-۵. داستان‌های پادشاهی کاوس

از داستان‌های شاهنامه، داستان‌های مرتبط با سودابه و کاوس و یا سودابه و سیاوش، نمونه‌های مشابهی در حمزه‌نامه دارد.

۱-۲-۳-۵. داستان سودابه

دختر عزیز مصر، همسرش را نزد حمزه می‌کشد (حمزه‌نامه، ۱۳۶۲: ۲۱۹). دختر نزد پدرش یعنی عزیز می‌رود و کیفیت واقعه را بیان می‌کند و عزیز هم دستور می‌دهد دختر را بگیرند که او عزیز را هم می‌کشد (همان: ۲۲۰). عزیز مصر برادری به نام شاه ناصری دارد که او دختری دارد که بسیار زیباست و زهربانون نام دارد و عاشق حمزه است و سرانجام با حمزه ازدواج می‌کند (همان: ۲۲۱). این سیر داستان، شبیه داستان سودابه و کاوس است که با اغراق‌های بیشتری و چندباره در این بخش از داستان حمزه تکرار شده و اتفاقاً وقایع این داستان هم در مصر می‌گذرد که با هاماوران در شاهنامه نزدیک است.

در بخش دیگر داستان، آذرانگیز همسر انوشیروان حمزه را می‌رباید و از او کام می‌خواهد، حمزه در پاسخ او می‌گوید: «تو زن نوشیروانی و او مرا پسر خوانده است و خسر من نیز باشد، تو مرا در محل مادر باشی، من تو را چون گرد آرم؟ هر چند از این کلمات می‌گفت، دختر ناشنوا بود» (۴۳۶). همین درخواست و مکالمه در جای دیگر داستان نیز تکرار شده است (۴۳۸). این داستان شبیه درخواست سودابه از سیاوش است (فردوسی، ۱۳۸۶، ج ۲: ۲۱۶-۲۲۱).

۵-۳-۲-۲. کاوس در هاماوران

وقتی حمزه وارد مصر می‌شود، عزیز مصر حمزه و یارانش را میهمان می‌کند و نقشه می‌کشد که در غذایشان داروی بی‌هوشی بریزد و همه را دستگیر کند. حمزه در میانه کار متوجه شده و تا بلند شد او نیز بی‌هوش شد (حمزه‌نامه، ۱۳۶۲: ۲۱۶). این داستان شبیه اسارت کاوس در هاماران است (فردوسی، ۱۳۸۶، ج ۲: ۷۸). در جایی دیگر نیز شاه حبش، یعنی شداد، انوشیروان را اسیر می‌کند، حمزه به درخواست مادر هرمن برای نجات انوشیروان می‌رود (حمزه‌نامه، ۱۳۶۲: ۳۷۲)؛ این بخش شبیه درخواست مادر کاوس از رستم برای نجات کاوس در هاماوران است که در جامع‌التواریخ و متون نقالی آمده و در شاهنامه نیست (همدانی، ۱۳۹۲: ۵۱۸ و طومار نقالی شاهنامه، ۱۳۹۱: ۴۳۴).

۵-۳-۲-۳. کور شدن چشم کاوس

در جایی که خواهر قیماز با شاه کاوس مبارزه می‌کند، با نیزه چشمان او را تیره می‌کند و به‌نوعی یادآور کوری چشمان کاوس در سفر مازندران است (حمزه‌نامه، ۱۳۶۲: ۴۲۱). داستان چندان شبیه کوری کاوس در شاهنامه نیست، اما اشاره به تیره شدن چشم کاوس در متن، گویا چندان بی‌ارتباط به آن داستان نباشد.

۵-۳-۳. رستم و سهراب

از شخصیت‌هایی که داستان او در حمزه‌نامه مورد توجه است، سهراب است.

۵-۳-۳-۱. نبردهای ناشناسانه حمزه با فرزندانش

از عناصر تکراری حمزه‌نامه، نبردهای ناشناسانه حمزه با فرزندانش است که نبرد رستم و سهراب در شاهنامه را فرایاد می‌آورد؛ همچنین نبردهای رستم با دیگر فرزندان و نوادگانش در منظومه‌های پهلوانی و طومارهای نقالی. موضوع نبرد ناشناسانه پدر و پسر و تأثیرپذیری

آن از شاهنامه، را نویسندگان دیگری نیز نه در حد تفصیل، آورده‌اند (خدامی افشاری و همکاران، ۱۳۹۸: ۳۹ و ۴۰). در حمزه‌نامه، حمزه چندین پسر و نواده دارد که با بیشتر آنها مبارزه می‌کند و گویی این مبارزه در این اثر یک سنت است؛ البته در همه نبردها پدران و پسران همدیگر را می‌شناسند و مانند رستم و سهراب به فاجعه نمی‌انجامد. این موضوع تأکید دیگری است بر اینکه این نبردها نقیضه‌هایی بر داستان رستم و سهراب هستند. برخی از مبارزات پدر و پسر به ترتیب صفحات، بدین قرار است: عمر بن حمزه پدرش را نمی‌شناسد (حمزه‌نامه، ۱۳۶۲: ۲۹۶) و با وارد نبرد می‌شود (همان: ۳۰۹). در نبردی دیگر رستم پیلتن با پدرش حمزه مبارزه می‌کند (۴۱۶)؛ در ادامه همین داستان، لندهور خطاب به حمزه گوید: «یا امیر این بلا از تخم تو می‌بینم» (۴۱۶) و همچنین اشاره بختک در صفحه بعد که گوید: «ای شاه این جوان از تخم حمزه می‌نماید» (۴۱۷). بخش زیادی از جملات این بخش از داستان شبیه رستم و سهراب است (۴۱۷). اینکه نویسنده عمداً نام رستم را هم می‌آورد، دلیل دیگری بر نقیضه‌سازی بر داستان شاهنامه است. حتی نبرد قندز و پسرش که ناشناس هستند هم در زمره همین نبردهای پدر و پسر است (۴۲۵). در جایی دیگر، پسر رستم پیلتن، یعنی قاسم خاوری با حمزه که پدربزرگش است، ناشناسانه مبارزه می‌کند و در نهایت حمزه او را شکست می‌دهد و می‌شناسد (۴۵۸). همچنین نبرد قیماز و پسرش که در نهایت حمزه او را شناخت (۴۵۹). این بخش‌ها یادآور نبرد رستم با فرزندان و نوادگانش در شاهنامه و دیگر منظومه‌های پهلوانی است (برای نمونه رک: مادح، ۱۳۹۰: ۱۷۷ و ۲۰۴ و عطاءبن یعقوب، ۱۳۸۲: ص ۲۵ و ۵۴ و زرین‌قبا، ۱۳۹۳: ۱۲۶۹).

این که گفته می‌شود نبرد پدر و پسر در حمزه‌نامه، سنت است، در جایی دیگر از داستان واضح‌تر بیان می‌شود. زمانی که پریان، بدیع‌الزمان را نزد سپاه حمزه می‌آورند به او می‌گویند: «جمله برادران تو با حمزه زورآزمایی کرده‌اند، تو نیز در میدان درآی و با همه زورآزمایی کن» (حمزه‌نامه، ۱۳۶۲: ۴۶۴). لندهور پس از شکست از بدیع‌الزمان به حمزه می‌گوید: «این

هم از فرزندان تو می بینم» (۴۶۴)؛ یعنی حتی شخصیت‌های دیگر داستان هم همین موضوع را می‌دانند و حتی تأکید می‌کنند که این نبرد باید بین پدران و فرزندان صورت بگیرد (۴۷۵). در نبرد بدیع‌الزمان و حمزه، مادرش قریشی وارد میدان شده و پسر را به پدر معرفی می‌کند (۴۶۶). در داستان‌های برزو و شهریار نیز، مادر شخصیت‌ها وارد داستان شده و پدر و پسر را می‌شناسانند.

۵-۳-۳-۲. بخش‌های دیگر داستان سهراب

جایی که زوبین از گسته‌م مشخصات لشکر انوشیروان را می‌پرسد (۲۲۴) و یا جایی که بهمن از بختک مشخصات سپاهیان را براساس چتر شاهی آنان می‌پرسد (۳۱۷) شبیه سؤال پرسیدن سهراب از هجیر با توجه به مشخصات خیمه و درفش سپاهیان ایران است (فردوسی، ۱۳۸۶، ج ۲: ۱۵۷-۱۶۴).

۵-۳-۳-۳. مناجات رستم

در نبرد حمزه با پسرش عمر، جایی حمزه توانش از پسر کمتر می‌شود و مناجات می‌کند و خدا به او زور داد و قدرتش چند برابر شد و توانست پسرش را شکست دهد (حمزه‌نامه، ۱۳۶۲: ۳۱۰). این مناجات شبیه مناجات رستم در میانه نبرد با سهراب است که هر چند در برخی منابع الحاقی دانسته شده است (فردوسی، ۱۳۸۶، ج ۲: ۱۸۴ پاورقی).

۵-۳-۳-۴. سهراب و گردآفرید

زنان مردانه‌پوش در حمزه‌نامه داستان‌هایی دارند (حمزه‌نامه، ۱۳۶۲: ۲۴۲). هر چند در متون عیاری و ادب عامه این نوع نبرد زنان به فراوانی وجود دارد؛ اما در شاهنامه نمونه مشهورش گردآفرید است. نبرد رستم پیلتن (پسر حمزه) با خواهر قیماز، حتی در برخی از جزئیات شبیه سهراب و گردآفرید است: «دختر نیزه بر او گزارد. پهلوان‌زاده چون نیزه بر

دست گرفت زور کرد از دستش بستد و سنان دور کرد» (همان: ۴۲۱) و در نهایت نیز رستم، پسر حمزه با خواهر قیماز ازدواج می‌کند (همان: ۴۲۲) و به‌نوعی داستان سهراب و گردآفرید را گویی با پایان خوش تمام می‌کند.

۴-۳-۵. مشابهات هفت‌خان رستم و یا اسفندیار در حمزه‌نامه

در سیر مراحل حمزه در کوه قاف و یا در دیگر قسمت‌های داستان دارد، نوع نبردها و مراحل که پیش روی اوست، ناخودآگاه داستان هفت‌خان رستم را به یاد می‌آورد. مهم‌ترین اعمال حمزه در عبور از این مراحل، عبور از چاه‌ها و دریاها است.

۵-۳-۴-۱. هشت چاه حمزه

برخی داستان‌های حمزه در برخی چاه‌ها، شبیه کردارهای رستم است. این چاه‌ها عبارتند از: چاه اول: کشتن رعد جنی (همان: ۲۶۶)، چاه دوم: کشتن برق جنی (همان: ۲۶۶)، چاه سوم: اسارت در دست مطیع ازرع و کشتن او (همان: ۲۶۹)، چاه چهارم: اسارت سموم‌دیو (همان: ۲۷۰)، چاه پنجم: نبرد با هزار نره‌دیو (همان: ۲۷۱)، چاه ششم: مبارزه با اره‌نیش‌دیو (همان: ۲۷۴)، چاه هفتم: کشتن ازه‌نیش‌دیو به دست اسب حمزه (همان: ۲۷۳) که شبیه خان اول رستم است که اسب رستم شیر را می‌کشد (فردوسی، ۱۳۸۶، ج ۲: ۲۲)، چاه هشتم: کشتن دیوان گاوسر (همان: ۲۷۸).

۳-۵-۴-۲. سموم‌دیو و اولاد

در چاه چهارم، حمزه با سموم‌دیو برخورد می‌کند. سموم راهنمای حمزه در رسیدن به دیوان کوه قاف است و این نقش همانند نقش اولاد در خان پنجم به بعد برای رستم است. حمزه جاهایی که استراحت می‌کرد یا شب می‌شد، سموم را بر درختی می‌بست (حمزه‌نامه، ۱۳۶۲: ۲۷۰) و در شاهنامه نیز در خوان ششم و هفتم چنین است (فردوسی، ۱۳۸۶، ج ۲: ۳۸).

و ۴۱). حرکت حمزه با راهنمایی گاولنگی به سمت رخام (حمزه‌نامه، ۱۳۶۲: ۵۷۶)، نیز شبیه راهنمایی اولاد برای رستم و راهنمایی گرگسار برای اسفندیار است.

۳-۵-۳. بریدن گوش سموم و دشتبان

در شاهنامه، در خوان پنجم رستم دو گوش دشتبان را می‌برد (فردوسی، ۱۳۸۶، ج ۲: ۳۲) و در حمزه‌نامه نیز حمزه دو گوش سموم را می‌برد (حمزه‌نامه، ۱۳۶۲: ۲۷۱).

۴-۵-۳-۴. حمله به سپاه دیوان مانند حمله رستم در خوان ششم به سپاه ارژنگ

در یکی از مراحل حرکت حمزه به سمت دیوان قاف، حمزه گروه دیوانی را مشاهده می‌کند و آنان نیز او را می‌بینند و به حمزه حمله می‌کنند؛ حمزه سه شبانه‌روز با آنان می‌جنگد و همه را می‌کشد (همان: ۲۷۱). این بخش شبیه خان ششم رستم است که او به سپاه ارژنگ و دیوان مازندران حمله می‌کند (فردوسی، ۱۳۸۶، ج ۲: ۳۸).

۳-۵-۴-۵. کشتن سیمرغ

حمزه در حرکت به سمت کوه قاف، با یاران خود سوار بر کشتی بودند. سیمرغ به آنها حمله کرد و قصد داشت کشتی را برباید که حمزه با تیر او را کشت (حمزه‌نامه، ۱۳۶۲: ۲۷۷). این داستان تاحدودی شبیه داستان کشتن سیمرغ به دست اسفندیار در خوان پنجم است. (فردوسی، ۱۳۸۶، ج ۵: ۲۴۲).

۵-۳-۵. حمزه در آشیانه سیمرغ شبیه زال در آشیانه سیمرغ

در جایی که دیو دوسری به نام مطیع از رع، حمزه را با حيله بی‌هوش می‌کند و او را شلاق می‌زند و در پوست شتری می‌بندد و در بالای کوهی رها می‌کند، سیمرغ حمزه را در پوست

شتر می‌یابد و به‌عنوان طعمه می‌خواهد او را برای «بچگانش» ببرد. زمانی که سیمرخ حمزه را جلوی بچگان می‌اندازد، آنان پس از باز کردن پوست شتر، متوجه می‌شوند او آدمی است و از خوردن او امتناع می‌کنند (حمزه‌نامه، ۱۳۶۲: ۲۶۹). این داستان دقیقاً شبیه زمانی است که در شاهنامه سیمرخ، زال را می‌یابد و «بچگان» سیمرخ از خوردن او امتناع می‌کنند (فردوسی، ۱۳۸۶، ج ۱: ۱۶۷). نکته این است که در این بخش سیمرخ می‌گوید: «ای حمزه، بودنی بود شد» (حمزه‌نامه، ۱۳۶۲: ۲۶۹) که این جمله نیز از مصرعی از شاهنامه در همین قسمت داستان گرفته شده است: همی بودنی داشت اندر روش (فردوسی، ۱۳۸۶، ج ۱: ۱۶۷).

۵-۳-۶. اره‌نیش و اکوان‌دیو

دیوی به‌نام اره‌نیش، حمزه را بالای سر خود می‌برد و از او می‌پرسد تو را به دریا یا کوه اندازم و حمزه نیز وارونه پاسخ می‌دهد که به کوه انداز (حمزه‌نامه، ۱۳۶۲: ۲۷۴). نوع گفت‌وگوها با داستان رستم و اکوان دیو همانند است (فردوسی، ۱۳۸۶، ج ۳: ۲۹۱-۲۹۵). همین اشاره را مصحح در مقدمه نیز بیان کرده است (شعار، ۱۳۶۲: ۲۱).

۵-۳-۷. مشابهت با بیژن و منیژه

رفتن عمر بن حمزه نزد گلمهر و آگاه شدن پدرش (حمزه‌نامه، ۱۳۶۲: ۳۶۸)، شبیه داستان بیژن در کاخ منیژه و آگاه شدن افراسیاب است (فردوسی، ۱۳۸۶، ج ۳: ۳۲۶). همین طرح در داستان حمزه در کاخ گیلیسوار نیز تکرار شده که پدر گیلیسوار پس از آگاه شدن، دستور می‌دهد که او را دستگیر کنند. در این بخش این تفاوت وجود دارد که حمزه قبل از نزدیک شدن به گیلیسوار، او را نکاح می‌کند (حمزه‌نامه، ۱۳۶۲: ۴۴۳).

۵-۳-۸. بحث رویین‌تنی در حمزه‌نامه

رویین تنی در مقابل آتش (حمزه‌نامه، ۱۳۶۲: ۲۸۳) که گویا عبور سیاوش از آتش نیز مدنظر بوده است؛ هر چند که مشابه داستان ابراهیم در آتش نیز است؛ اما با توجه به اصطلاح رویین تنی، گویی بیشتر شاهنامه مدنظر بوده است. چون هروم زره داودی را پوشیده بود و هیچ تیری بر زره داودی کارگر نبود (همان: ۵۱۴)؛ این بخش رویین تنی اسفندیار را به یاد می‌آورد. برای برتری این موضوع در حمزه‌نامه، در جایی دیگر، از سپاه تبسی رویین تنان (همان: ۳۹۲) سخن به میان آمده است.

۹-۳-۵. دیگر مشابهت‌های حمزه‌نامه با شاهنامه

به جز مواردی که به تفصیل شرح داده شد، برخی داستان‌ها نیز به صورت مختصر یا جزئی‌تر در نظر پردازنده حمزه‌نامه بوده که مشابه این داستان در شاهنامه نیز هست و هیچ بعید نیست که در پرداخت این داستان‌ها، شاهنامه مورد توجه بوده باشد.

۱. خوالی گری و کارهای عمروامیه که چند نوع غذا درست می‌کند تا به بختک نزدیک شود (حمزه‌نامه، ۱۳۶۲: ۵۱۹). در شاهنامه، ابلیس که برای ضحاک غذا درست می‌کند تا به او نزدیک شود (فردوسی، ۱۳۸۶، ج ۱: ۴۸-۵۰). ۲. نوشیروان در قفس (حمزه‌نامه، ۱۳۶۲: ۳۴۲)، شبیه زال در قفس که البته در شاهنامه نیامده ولی در سرنوشت زال بسیاری منابع این مطلب را بیان کرده‌اند (اکبری مفاخر، ۱۳۹۴: ذیل زال). ۳. نبرد حمزه با زن جادو و نوّه او (حمزه‌نامه، ۱۳۶۲: ۵۷۲)، هر چند موضوعی تکراری در همه داستان‌های ایرانی است؛ اما گویی به نوعی این بخش داستان نیز صورت اغراق‌شده نبردهای رستم و یا اسفندیار در خوان چهارم را فرایاد می‌آورد. ۴. با کمند از حصار بالا رفتن حمزه برای رسیدن به معشوق (همان: ۱۴۳) شبیه داستان زال که برای دیدن رودابه به بالای کاخ رفت (فردوسی، ۱۳۸۶، ج ۱: ۲۰۰)؛ اگر چه در متون عیاری این نوع فراوان هست.
۵. نبرد بهمن و حمزه (۳۳۳) شبیه نبرد رستم و اسفندیار که مشابهت این نبرد در حمزه‌نامه زیاد است. ۶. امیر در ترکستان است (حمزه‌نامه، ۱۳۶۲: ۳۱۱) و همچنین

سفرهای تنهای رستم پسر حمزه در فرنگ یا در خرسنه (همان: ۴۸۱)، یادآور سفرهای تنهای رستم در مازندران است؛ البته در منظومه جهانگیرنامه، رستم پس از مرگ سهراب تنها در مغرب سفر می کند (رک: مادح، ۱۳۸۰: ۷). کنجال دستور می دهد، پسر گیلیسوار را (که در واقع نوه خودش و فرزند حمزه نیر هست) که تازه به دنیا آمده بکشند. همسر او می گوید که بچه گناهی ندارد «بفرمای تا جایی بیندازند». کنجال دستور می دهد بچه را در صندوقی قرار داده و در دریای قلزم انداختند (حمزه نامه، ۱۳۶۲: ۴۶۳). این داستان همای را به یاد می آورد که فرزندش را در صندوقی گذاشت و در آب انداخت (فردوسی، ۱۳۸۶، ج ۵: ۴۸۸) و ایضاً داستان موسی پیامبر نیز شبیه این داستان است. همچنین این داستان با همین پیرنگ در کوش نامه نیز آمده است (ایران‌شان، ۱۳۷۷: ۲۰۲-۲۰۴). ۸. خنگ امیر با رخس (۲۴۰). اسب ویژه حمزه: اشقر، اسب سه چشم (حمزه نامه، ۱۳۶۲: ۳۶۰). ۹. پوشیدن لباس بازرگانان برای پهلوانان (همان: ۲۱۸)، در شاهنامه نیز برای رستم و هم اسفندیار اتفاق افتاده که برای تصرف قلعه‌هایی، لباس بازرگانان را می پوشند؛ اما گفته شده که این موضوع در زمره مسایل عیاری است که در بسیاری از متون داستانی به خصوص سمک عیار نمونه‌های فراوانی دارد (محبوب، ۱۳۸۲: ۹۵۳-۱۰۱۴ و بشیری، ۱۳۹۶: ۲۰۵-۲۲۶). ۱۰. جایی که حمزه، انوشیروان را از البرز می آورد (حمزه نامه، ۱۳۶۲: ۴۵۷) مانند داستانی است که رستم، قباد را از البرز کوه می آورد (فردوسی، ۱۳۸۶، ج ۱: ۳۳۸-۳۴۱).

۶- نتیجه گیری

۱) حمزه نامه به نوعی نقیضه‌ای بر شاهنامه و دیگر متون پهلوانی است و هدف از آن این بوده که نشان دهند حمزه از همه پهلوانان برتر است و برای این برتری مشابه داستان‌ها و شخصیت‌های شاهنامه در این داستان آمده و معادل هر کدام داستانی پرداخته شده و حمزه با اغراق بسیار بیشتری توانسته از پس آن مهم برآید و این موضوع نسبت به قهرمانان شاهنامه چند برابر شده تا برجستگی حمزه بیشتر در نظر آید. نویسندگان و پردازندگان حمزه نامه، در

داستان‌سازی، یکی از الگوهای اصلی خود را شاهنامه قرار داده‌اند. از وجوه این تأثیر پذیری این موارد تحلیل شده‌اند: (۱) اشعار بحر متقارب، نام‌های شاهنامه‌ای، داستان‌های مشابه شاهنامه در حمزه‌نامه. (۲) در زمینه روایت داستانی، می‌توان به پیرنگ کلی داستان که درباره انوشیروان و بزرگمهر است اشاره کرد که بخش ابتدایی داستان که تعبیر خواب پادشاه و بخش پایانی آن که کور شدن بزرگ‌مهر است، هر دو در شاهنامه آمده است. روایت‌های مهم دیگری در حمزه‌نامه وجود دارد که پردازنده داستان به شاهنامه نظر داشته است؛ مانند حمزه در آشیانه سیمرغ با زال در آشیانه سیمرغ، نبرد حمزه با دیوان با نبرد رستم با دیوان مازندران، برگرفتن اره‌نیش حمزه را مانند برگرفتن اکوان رستم را، مشابهت‌های داستان‌های حمزه‌نامه با داستان‌های رستم و سهراب، بیژن و منیژه، داستان‌های کاوس چه در کلیات و چه در جزئیات نیز از دیگر موارد الگوگیری حمزه‌نامه از شاهنامه است. (۳). هر چند که بسیاری از داستان‌های مشابه حمزه‌نامه و شاهنامه، از عناصر تکراری در داستان‌های عامیانه و یا منظومه‌های پهلوانی است؛ اما بسامد بالای شباهت‌های حمزه‌نامه با شاهنامه، جای شکی باقی نمی‌گذارد که پردازندگان حمزه‌نامه و به‌خصوص نویسنده قصه امیرالمؤمنین حمزه به روایت‌های شاهنامه توجهی ویژه داشته است.

تعارض منافع

تعارض منافی وجود ندارد.

بیانیه نحوه استفاده از هوش مصنوعی

از هیچ‌یک از ابزارهای هوش مصنوعی استفاده نشده است.

منابع

آیدنلو، سجاد. (۱۳۸۶). رزم‌افزار موروئی و سنگین پهلوان در سنت حماسی ایران. شاهنامه‌پژوهی (دفتر دوم). با نظارت محمدرضا راشد محصل. مشهد: آهنگ قلم.

ابن حسام خوسفی، محمد بن حسام‌الدین. (۱۳۸۲). *تازیان‌نامه پارسی (خلاصه خاوران‌نامه)*. تصحیح حمیدالله مرادی. تهران: مرکز نشر دانشگاهی. [10.22103/JLL.2023.21781.3074](https://doi.org/10.22103/JLL.2023.21781.3074)

آتونی، بهزاد و آتونی، بهروز. (۱۴۰۴). بررسی تأثیرپذیری دوتحریر حمزه‌نامه از متون حماسی پهلوانی. *نثرپژوهی ادب فارسی*. ۲۸ (۵۷). صص ۱-۲۴.

[10.22103/JLL.2025.25292.3194](https://doi.org/10.22103/JLL.2025.25292.3194)

ابومخنف، لوط بن یحیی. (۱۳۹۶). *بطلان‌نامه (حماسه جعفر بن حسین، ملقب به سید بطلان غازی)*. تصحیح و تحقیق: میلاد جعفرپور. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

اسماعیلی، حسین. (۱۳۸۰). رک مقدمه: طرسوسی، ابوطاهر (۱۳۸۰).

اکبری مفاخر، آرش. (۱۳۹۴). *زال دانشنامه فرهنگ مردم ایران (ج۴)*. زیر نظر کاظم موسوی بجنوردی. سرویراستار: محمدجعفری قنوازی. تهران: مرکز دایره‌المعارف بزرگ فارسی.

الفت فصیح، سمیه و احمدی دارانی، علی اکبر و مالمیر، تیمور. (۱۳۹۹). ساختار رمانس‌های مشور فارسی. *متن پژوهی ادبی*. ۲۴ (۸۶). صص ۲۹-۵۳.

<https://doi.org/10.1832331/2282/ltr.10/22054>

امیدسالار، محمود. (۱۳۹۴). *حمزه‌نامه. دانشنامه فرهنگ مردم ایران (ج۴)*. زیر نظر کاظم موسوی بجنوردی. سرویراستار: محمدجعفری قنوازی. تهران: مرکز دایره‌المعارف بزرگ فارسی.

امیر حمزه صاحبقران. (۱۳۹۴). ناشناس. تهران: ققنوس.

ایران‌شان، ابن ابالخیر. (۱۳۷۷). *کوش‌نامه. به کوشش جلال متینی*. تهران: علمی.

بازاری، مشهدی باقر. (۱۴۰۱). *افسانه قهوه‌خانه: روایتی قهوه‌خانه‌ای و مردمی از زندگی حمزه*. مصحح: معصومه طالبی. تهران: خاموش.

بشیری، علی اصغر. (۱۳۹۶). انعکاس آیین فتوت و جوانمردی در جهانگیرنامه. سرو رشید (یادنامه غلامرضا رشید یاسمی). به کوشش ابراهیم رحیمی زنگنه و سهیل یاری گلدره. کرمانشاه: دیپاچه. صص ۲۰۵-۲۲۶.

ترابی، محمد. (۱۳۷۷). شکل گیری چهره پهلوان در حماسه ملی. متن پژوهی ادبی. ۲(۴). صص ۸-۱۹. <https://doi.org/10.22054/ltr.10.1998/6164>

چوهدری، شاهد. (۱۳۶۹). تأثیر و نفوذ شاهنامه در زبان و ادبیات پنجابی. فرهنگ. ۷. ۷-428-415. <https://www.noormags.ir/view/fa/magazine/number/13403>

حمزه نامه. (۱۳۶۲). تصحیح: جعفر شعار. چاپ دوم. تهران: کتاب فرزاد.

خدامی افشاری، رشید و طلوعی آذر، عبدالله و عبیدی نیا، محمدمیر. (۱۳۹۸). بررسی تطبیقی حمزه نامه با حمزه البهلوان: منشا قصه، شخصیت اصلی، محتوا و گونه. ادبیات تطبیقی (ادب و زبان نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی کرمان). ۱۱(۲۱). صص ۴۶-10.22103/JCL.2020.2533.27

ذکاوتی قره گوزلو، علیرضا. (۱۳۸۷). رموز حمزه یا امیر حمزه صاحبقران. آینه میراث. دوره جدید: ۶(۲). پیاپی ۴۱. صص ۴۱۰-۴۰۴.

<https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/364954>

_____. (۱۳۹۲). رموز حمزه و ماجراهای عمرو عیار. تهران: معین.

رهنمون، پویکو اسلامی، مونا. (۱۳۸۷). حمزه نامه، عظیم ترین مجموعه مصور گورکانی. هنرهای تجسمی و کاربردی. پیاپی ۱. ۶۵-76. [10.30480/VAA.2008.600.65-76](https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/364954)

زرین قبانامه. (۱۳۹۳). سراینده ناشناس. تصحیح سجاد آیدنلو. تهران: انتشارات سخن.

زینب ابوالحسنی، محسن معصومی. (۱۳۹۹). حمزه نامه و شکل گیری مکتب نگارگری گورکانیان هند. رهپویه هنرهای تجسمی. ۳(۳)، ۲۲-۱۳. [10.22034/ra.2020.241735](https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/364954)

شعار، جعفر (۱۳۶۲). مقدمه حمزه نامه. رک: حمزه نامه (۱۳۶۲).

صادقی نقدعلی علیا، فاطمه و علی اصغر بشیری (۱۳۹۹). نقد نه روایت از شورش‌های ایرانیان در زمان خلافت امام علی (ع) حماسه دینی دلیل الجنان. پژوهشنامه ادب حماسی. 2(16)، ۱۷۲-۱۵۱. [20.1001.1.23225793.1399.16.2.7.3](https://doi.org/10.1001.1.23225793.1399.16.2.7.3)

صفا، ذبیح‌الله (۱۳۴۷). نشر فارسی از آغاز تا عهد نظام‌الملک طوسی. تهران: امیرکبیر.

صیادنژاد، علیرضا و نمازی، فاطمه. (۱۴۰۱). پدیدارشناسی قهرماندر حمزه نامه. ادبیات عرفانی و اسطوره‌شناسی (زبان و ادبیات فارسی). ۱۸(۶۹)، ۱۰۷-۷۵. [10.30495/mmlq.2022.695624](https://doi.org/10.30495/mmlq.2022.695624)

طرسوسی، ابوطاهر بن حسن (۱۳۸۰). ابومسلم‌نامه (ج ۱). تصحیح حسین اسماعیلی. تهران: انجمن ایرانشناسی فرانسه در ایران-نشر قطره-نشر معین.

طومار نقالی شاهنامه (۱۳۹۱). تصحیح: سجاد آیدنلو. تهران: انتشارات به‌نگار.

عطاء بن یعقوب، خواجه عمید. (۱۳۸۲). بزرگ‌نامه به انضمام داستان کک کوهنژاد. تصحیح محمد دبیرسیاقی. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.

غوریانی، رضا، و قائمی، فرزاد (۱۳۹۸). تحقیق درباره خاستگاه حماسه عامیانه حمزه نامه در تطبیق با داستان بهرام چوبینه. فرهنگ و ادبیات عامه. ۷(۲۸)، صص ۱۷۰-۱۴۷.

https://cfl.modares.ac.ir/article_۲۱۹۷۴.html

فردوسی، ابوالقاسم (۱۳۸۶). شاهنامه (ج ۸). تصحیح: جلال خالقی مطلق. تهران: بنیاد دایرةالمعارف بزرگ اسلامی (مرکز پژوهش‌های ایرانی و اسلامی).

کاظمینی، کاظم (۱۳۸۶). نگاهی به گذشته‌های دور (با رویدادهای شگفت اجتماعی، سیاسی، قومی و پهلوانی دلیران ایران زمین). تهران: انتشارات آرویح. چاپ اول.

مادح، ابوالقاسم (۱۳۸۰). جهانگیرنامه. تصحیح: ضیاءالدین سجادی. با مقدمه مهدی محقق. تهران: دانشگاه تهران-دانشگاه مکتب گیل.

محبوب، محمدجعفر (۱۳۸۲). ادبیات عامیانه ایران. به کوشش: حسن ذوالفقاری. تهران: نشر چشمه.

محمدی، مهدی (۱۴۰۰). *رهیافت‌های تاریخی و فرهنگی به حمزه‌نامه*. قم: مرکز بین‌المللی چاپ و نشر المصطفی (ص).

همدانی، رشیدالدین فضل‌الله (۱۳۹۲). *جامع‌التواریخ (تاریخ ایران و اسلام-ج ۱)*. تصحیح و تحشیه: محمد روشن. تهران: مرکز پژوهشی میراث مکتوب.

یاماماتو، کومیکو (۱۴۰۲) *حمزه در مقابل رستم: مقایسه حمزه‌نامه با شاهنامه*. ترجمه محمود حسن‌آبادی. *پژوهنده نامه باستان (یادنامه شادروان دکتر ابوالفضل خطیبی)*. به کوشش سجاد آیدنلو، رضا غفوری، سلمان ساکت. تهران: نشر خاموش. صص 606-621.

Persian References Translated to English

- Abu Mokhnaf, Lut ibn Yahya. (2017). *Batalnameh (The Epic of Ja'far ibn Hussein, known as Sayyid Battal Ghazi)*. (M. Jafarpor, Ed.). Tehran: Scientific and Cultural Publications. [In Persian]
- Aidinlou, Sajjad. (2007). *The Inherited and Heavy Armor of the Champion in the Iranian Epic Tradition*. In *Shahnameh Research (Vol. 2) (Under the supervision of Mohammad Reza Rashed Mohassel)*. Mashhad: Ahang-e Ghalam. [In Persian]
- Aidinlou, Sajjad. (Ed.). (2012). *The Narration Scroll of the Shahnameh*. Tehran: Bahangar Publications. [In Persian]
- Aidinlou, Sajjad. (Ed.). (2014). *Zarin Qabbanameh*. By an Anonymous Poet. Tehran: Sokhan Publications. [In Persian]
- Akbari Mafakher, Arash. (2015). *Zal*. In *Encyclopedia of the Culture of the Iranian People (Vol. 4) (K. Mousavi Bojnordi, Supervising Ed.; M. Jafari Qanavati, Chief Ed.)*. Tehran: Center for the Great Islamic Encyclopedia. [In Persian]
- Atuni, Behzad, & Atuni, Behrouz. (2025). *Investigating the Influence of Two Versions of Hamzehnameh from Chivalric Epic Texts*. *Prose Studies of Persian Literature*, 28(57), 1-24. [In Persian]
- Bazari, Mashhadi Baqer. (2022). *Afsane-ye Ghahvekhane: A Coffeehouse and Popular Narrative of Hamzeh's Life*. (M. Talebi, Ed.). Tehran: Khamoosh. [In Persian]
- Bashiri, Ali-Asghar. (2017). *The Reflection of the Traditions of Fotowwat and Chivalry in Jahangirnameh*. In *Sarv-e Rashid (Commemorative Volume for Gholamreza Rashidi Yasemi) (E. Rahimi Zangeneh & S. Yari, Eds.)*. [In Persian]
- Chohdari, Shahid. (1990). *The Influence of the Shahnameh on Punjabi*

Language and Literature. Farhang, 7, 415-428. [In Persian]

Dehkhoda, A. A. (1994). Dictionary (M. Moin & S. J. Shahidi, Eds.). (1st ed.). Tehran: Amir Kabir Publications. [In Persian]

Ferdowsi, Abolqasem. (2007). The Shahnameh (8 Vols.). (J. Khaleghi-Motlagh, Ed.). Tehran: The Center for the Great Islamic Encyclopedia.[In Persian]

Ghorbani, M. (2010). The relationship between religion and government in Kant's thought. Journal of Knowledge, (3), 150-151. Imam Khomeini Educational and Research Institute. [In Persian]

Ghouryani, Reza, & Ghaemi, Farzad. (2019). An Investigation into the Origins of the Popular Epic Hamzehnameh in Comparison with the Story of Bahram Chubineh. Culture and Popular Literature, 7(28), 147-170. [In Persian]

Hamedani, Rashid-al-Din Fazlollah. (2013). Jame' al-Tawarikh (History of Iran and Islam - Vol. 1). (M. Roshan, Ed. & Annotated). Tehran: Miras-e Maktoub Research Center. [In Persian]

Hamzehnameh. (1983). (J. Shoa'r, Ed.). (2nd ed.). Tehran: Farzan Book. [In Persian]

Ibn Hesam Khusfi, Mohammad ibn Hesam al-Din. (2003). Tazianameh-ye Parsi (Summary of Khawaranameh). (H. Moradi, Ed.). Tehran: University Publishing Center. [In Persian]

Iran Shan. (1998). Kushnameh. (J. Matini, Ed.). Tehran: Elmi Publications. [In Persian]

Kazemeini, Kazem. (2007). A Look at the Distant Past (With Amazing Social, Political, Ethnic, and Heroic Events of the Champions of Iran). (1st ed.). Tehran: Arooj Publications. [In Persian]

Khodayar, S. (2019). The Legend of the Coffeehouse: A Coffeehouse and Popular Narrative of Hamza's Life. (M. Talebi, Ed.). Tehran: Khamoosh. [In Persian]

Khodayari Afshari, Rashid, Tolouei Azar, Abdollah, & Abidinia, Mohammad Amir. (2019).[In Persian]

A Comparative Study of Hamzehnameh and Hamzat al-Bahlawan: Origin, Main Character, Content, and Genre. Comparative Literature (Journal of Literature and Humanities, Kerman University), 11(21), 27-46. [In Persian]

Mahdavi, M. (2021). Hamzehnameh. Tehran: Qoqnus Publications. [In Persian]

Mohajer, M. J. (2003). Iranian Folk Literature. (H. Zolfaghari, Ed.). Tehran:

- Cheshmeh Publications. [In Persian]
- Mohammadi, Mahdi. (2021). Historical and Cultural Approaches to Hamzehnameh. Qom: Al-Mustafa International Publishing Center. [In Persian]
- Omid Salar, Mahmoud. (2015). Hamzehnameh. In Encyclopedia of the Culture of the Iranian People (Vol. 4) (K. Mousavi Bojnordi, Supervising Ed.; M. Jafari Qanavati, Chief Ed.). Tehran: Center for the Great Islamic Encyclopedia. [In Persian]
- Rahnemoun, Popak, & Eslami, Mona. (2008). Hamzehnameh, the Greatest Illustrated Mughal Collection. Visual and Applied Arts, 1, 65-76. [In Persian]
- Sadeghi Naghdali Olya, Fatemeh, & Bashiri, Ali Asghar. (2020). A Critique of Nine Narratives of Iranian Uprisings during the Caliphate of Imam Ali (AS) in the Religious Epic "Dalil al-Jenan". Journal of Epic Literature Research, 16(30), 151-172. [In Persian]
- Safā, Zabihollah. (1968). Persian Prose from the Beginning to the Era of Nezam al-Molk Tusi. Tehran. [In Persian]
- Seyyed Nejad, Alireza, & Namazi, Fatemeh. (2022). Phenomenology of the Hero in Hamzehnameh. Mystical and Mythological Literature (Persian Language and Literature), 18(69), 75-107. [In Persian]
- Shoa'r, Jafar. (1983). "Introduction to Hamzehnameh". In: Hamzehnameh (1983). [In Persian]
- Tarsusi, Abu Taher ibn Hassan. (2001). Abu Muslimnameh (Vol. 1). (H. Esmaili, Ed.). Tehran: French Iranology Association in Iran - Ghatreh Publishing - Moin Publishing. [In Persian]
- Zekavati Qara Goozloo, Alireza. (2008). The Secrets of Hamzeh or Amir Hamzeh Sahebqaran. Ayeneh-e Miras, New Series, 6(2), Serial No. 41, 404-410 [In Persian]
- Zakavati Qara Goozloo, Alireza. (2013). The Secrets of Hamzeh and the Adventures of Amr-e Ayyar. Tehran: Moin Publications. [In Persian]
- Zeyn al-Abedin, H. (2014). Amir Hamzeh Sahebqaran. Tehran: Qoqnus Publications. [In Persian]
- Zeyn al-Abedin, H., & Masoumi, M. (2020). Hamzehnameh and the Formation of the Mughal School of Miniature Painting. Rahpouyeh Honar, Visual Arts, 2(8), 13-22. [In Persian]